

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

O'ZBEKISTON MUHOFAZA QILINADIGAN HUDUDLARIDAGI RESURSLARNING SALOHİYATI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Xolmatova Parvina Asliddin qizi

Samarqand Iqtisodiyot va servis instituti tayanch doktoranti

Xizmat ko'rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti (08.00.05)

parvinaxolmatova43@gmail.com

Annotatsiya: *Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasidagi alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlarning resurslari, ularning ekologik va iqtisodiy salohiyati hamda barqaror rivojlanish istiqbollari tahlil qilingan. Davlat qo'riqxonalari, milliy bog'lar, davlat buyurtmaxonalari va tabiat yodgorliklarining hozirgi holati, biodiversitet saqlanishi, ekologik turizm rivojlantirishning dolzarb masalalari ko'rib chiqilgan. Tadqiqot adabiyotlar tahlili va mavjud statistik ma'lumotlar asosida olib borilgan bo'lib, muhofaza qilinadigan hududlarning samarali boshqaruvi va ulardan oqilona foydalanish yo'llari taklif etilgan.*

Kalit so'zlar: *muhofaza qilinadigan hududlar, biodiversitet, ekologik turizm, davlat qo'riqxonalari, milliy bog'lar, barqaror rivojlanish, tabiiy resurslar*

Abstract: *This article analyzes the resources of specially protected natural areas in the Republic of Uzbekistan, their ecological and economic potential, and prospects for sustainable development. The current state of state reserves, national parks, state reserves and natural monuments, biodiversity conservation, and urgent issues of ecological tourism development are considered. The study was conducted on the basis of literature analysis and available statistical data, and ways of effective management and rational use of protected areas are proposed.*

Keywords: *protected areas, biodiversity, ecological tourism, state reserves, national parks, sustainable development, natural resources*

Аннотация: *В статье анализируются ресурсы особо охраняемых природных территорий Республики Узбекистан, их эколого-экономический потенциал и перспективы устойчивого развития. Рассматривается современное состояние государственных заповедников, национальных парков, государственных заказников и памятников природы, сохранение биоразнообразия, а также актуальные вопросы развития экологического туризма. Исследование проведено на основе анализа литературы и имеющихся статистических данных, и предлагаются пути эффективного управления и рационального использования охраняемых территорий.*

Ключевые слова: *охраняемые территории, биоразнообразие, экологический туризм, государственные заповедники, национальные парки, устойчивое развитие, природные ресурсы*

KIRISH

Zamonaviy dunyoda tabiiy resurslarni muhofaza qilish va barqaror foydalanish global ekologik siyosatning muhim tarkibiy qismiga aylangan [1]. O'zbekiston Respublikasi mustaqillik yillarida tabiiy meros va biodiversitetni saqlash borasida izchil siyosat olib kelmoqda. Mamlakatimiz hududida tashkil etilgan alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar (AMQTH) noyob ekotizimlar, endemik va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan turlarni muhofaza qilishda hal qiluvchi ahamiyatga ega [2]. Bugungi kunda O'zbekistonda 9 ta davlat qo'riqxonasi, 2 ta milliy bog', 10 dan ortiq davlat buyurtmaxonasi va ko'plab tabiat yodgorliklari faoliyat yuritmoqda.

Ushbu hududlarning umumiy maydoni 20 ming kvadrat kilometrdan oshadi, bu respublika hududining taxminan 4,5 foizini tashkil etadi [3]. Muhofaza qilinadigan hududlar nafaqat biodiversitetni saqlash, balki ilmiy tadqiqotlar olib borish, ekologik ta'lim-tarbiya berish va ekologik turizmni rivojlantirish uchun ham keng imkoniyatlar yaratadi. Biroq, ushbu hududlarning resurslari va salohiyatidan to'liq foydalanish zamonaviy muammolardan biri hisoblanadi. Iqtisodiy rivojlanish bosimi, iqlim o'zgarishlari, antropogen ta'sir kuchayishi muhofaza qilinadigan hududlarning samarali boshqaruvini talab qiladi [4]. Ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekiston muhofaza qilinadigan hududlaridagi mavjud resurslarning salohiyatini baholash va ularning barqaror rivojlanish istiqbollari aniqlashdan iborat.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqot adabiyotlar tahlili metodiga asoslangan bo'lib, O'zbekiston va xalqaro manbalardan olingan ilmiy maqolalar, statistik ma'lumotlar, davlat hujjatlari va hisobotlari o'rganilgan. Tahlil davomida muhofaza qilinadigan hududlarning ekologik, ijtimoiy va iqtisodiy salohiyati ko'p qirrali yondashuvda baholangan. O'zbekistondagi muhofaza qilinadigan hududlar tizimi IUCN (International Union for Conservation of Nature) tasnifi asosida tashkil etilgan bo'lib, ularga I-IV toifali muhofaza rejimlari qo'llaniladi [5]. Davlat qo'riqxonalari eng yuqori muhofaza darajasiga ega bo'lib, ularda tabiiy jarayonlarning o'z-o'zidan rivojlanishini ta'minlash maqsadida har qanday xo'jalik faoliyati taqiqlangan. Chotqol, Zarafshon, Hisor, Nurota qo'riqxonalari tog' ekotizimlarini, Qizilqum va Badai-Tugay qo'riqxonalari cho'l va tugay landshaftlarini muhofaza qiladi [6].

Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, qo'riqxonalar nafaqat biodiversitetni saqlash, balki ekologik muvozanatni tiklash va iqlim o'zgarishiga qarshi turish vositasi sifatida ham muhim ahamiyatga ega [7]. Milliy bog'lar muhofaza qilinadigan hududlarning 30 foizini tashkil etib, ularning umumiy maydoni 6061 kvadrat kilometrni egallaydi. Zomin va Ugam-Chotqol milliy bog'lari biodiversitetni saqlash bilan birga, turizm va rekreatsiya faoliyatini rivojlantirish imkoniyatlarini ham taqdim etadi. Jahon tajribasi milliy bog'larning ekologik turizm rivojlanishida muhim rol o'ynashini ko'rsatadi, masalan, AQSh milliy bog'lari tizimi yiliga 300 million nafar turistni jalb qiladi va 35 milliard dollar daromad keltiradi [8]. O'zbekistonda ham ekologik turizmning rivojlanishi muhofaza qilinadigan hududlar uchun qo'shimcha moliyaviy manba bo'lishi mumkin.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

Davlat buyurtmaxonalari qisqa muddatli muhofaza rejimiga ega bo'lib, ma'lum hayvon turlarini ko'paytirish va muhofaza qilishga qaratilgan. Qorako'l, Qarnabcho'l, Sayg'oq buyurtmaxonalari jayron, qizilqum yovvoyi qo'yi, xo'ngul kabi noyob hayvonlarni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, to'g'ri boshqarilgan buyurtmaxonalar yo'qolib ketish xavfi ostida turlarning populyatsiyasini tiklashda samarali vosita hisoblanadi [9]. Tabiat yodgorliklari tarixiy, geologik va biologik ahamiyatga ega bo'lgan tabiiy obidalarni o'z ichiga oladi. Vardanzi, Yozyovon, Qirqqiz peshaghorlari ilmiy tadqiqotlar va ta'lim-tarbiya ishlarida keng foydalaniladi. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston muhofaza qilinadigan hududlarining asosiy muammolari orasida moliyaviy resurslar yetishmasligi, zamonaviy monitoring tizimlari yo'qligi, malakali kadrlar tanqisligi va mahalliy aholi bilan hamkorlikning etarli emasligi mavjud [10]. Xalqaro tajribalar esa muhofaza qilinadigan hududlarning barqaror rivojlanishi uchun davlat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyati o'rtasida hamkorlik zarurligini ta'kidlaydi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Olib borilgan adabiyotlar tahlili O'zbekiston muhofaza qilinadigan hududlarining sezilarli salohiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. Respublikamiz hududida 4000 dan ortiq o'simlik va 600 dan ortiq umurtqali hayvon turlari, jumladan, O'zbekiston Qizil kitobiga kiritilgan 300 dan ortiq noyob turlar mavjud. Davlat qo'riqxonalari va milliy bog'lar bu biodiversitetning 70 foizini o'z ichiga oladi, bu ularning tabiiy genofond saqlovchisi sifatidagi ahamiyatini ko'rsatadi. Ekologik turizm potentsiali jihatidan O'zbekiston muhofaza qilinadigan hududlari katta istiqbolga ega. Zomin milliy bog'i, Ugam-Chotqol milliy bog'i, Hisor qo'riqxonasi atrofi tog' turizmi, ekologik safari, qushlarni kuzatish (birdwatching) uchun qulay sharoitlarga ega. Hozirgi paytda bu hududlarga yiliga taxminan 15-20 ming nafar ichki va xorijiy sayyoh tashrif buyuradi, biroq bu ko'rsatkich potentsial imkoniyatlardan ancha past.

Xalqaro tajribalar shuni ko'rsatadiki, yaxshi tashkil etilgan ekologik turizm nafaqat iqtisodiy foyda keltiradi, balki mahalliy aholining tabiiy resurslarni muhofaza qilishdagi ishtiroki va ongini ham oshiradi. Muhofaza qilinadigan hududlar ilmiy tadqiqotlar uchun ham bebaho laboratoriya hisoblanadi. Chotqol biosfera rezervati, Jayron ekomarkazi kabi muassasalar noyob turlarni o'rganish va ularning populyatsiyasini tiklash bo'yicha fundamental va amaliy tadqiqotlar olib bormoqda. Bu tadqiqotlar natijasida qoplonlar, sirtlon, jayron kabi hayvonlarning biologiyasi va ekologiyasi to'g'risida muhim ma'lumotlar to'plangan. Biroq, tahlil bir qator muammolarni ham aniqladi. Birinchidan, muhofaza qilinadigan hududlarning moliyaviy ta'minoti yetarli emas va asosan davlat byudjetiga bog'liq. Ikkinchidan, zamonaviy monitoring va boshqaruv texnologiyalaridan foydalanish darajasi past.

Uchinchidan, mahalliy aholi bilan samarali hamkorlik mexanizmlari to'liq ishlab chiqilmagan, natijada ba'zan qo'riqxonada xodimlari va aholi o'rtasida ziddiyatlar yuzaga keladi. To'rtinchidan, iqlim o'zgarishlari va antropogen omillar biodiversitetga salbiy ta'sir ko'rsatishda davom etmoqda. Ushbu muammolarni hal qilish uchun kompleks yondashuv talab etiladi. Xalqaro tajribalar ko'rsatadiki, muhofaza qilinadigan hududlarning barqaror

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

moliyalashtirish mexanizmlarini joriy etish, jumladan, ekologik turizm daromadlarini reinvetsitsiya qilish, xalqaro grantlar va ekologik to'lovlar tizimini kengaytirish samarali natijalar beradi. Shuningdek, mahalliy aholini muhofaza tadbirlariga jalb qilish, ularga muqobil daromad manbalari yaratib berish va ekologik ta'lim-tarbiya ishlarini kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy monitoring tizimlari, masalan, masofadan turib zondlash texnologiyalari, GPS-trekerlar, avtomatik kamera tuzoqlari muhofaza qilinadigan hududlarni samarali boshqarishga yordam beradi.

Muhofaza qilinadigan hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini baholashda ularning ekotizim xizmatlari katta rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston qo'riqxonalari va milliy bog'lari yiliga taxminan 2,5 milliard so'mlik ekotizim xizmatlarini taqdim etadi, jumladan, suv resurslarini tartibga solish, tuproq eroziyasining oldini olish, atmosfera havosini tozalash va karbonat tutish kabi xizmatlar. Xususan, tog' qo'riqxonalari (Chotqol, Zomin, Hisor) Farg'ona vodiysi va Chirchiq-Ohangaron havzasi uchun suv manbalari hisoblangan daryolarning bosh suylarini muhofaza qiladi, bu esa mintaqaning qishloq xo'jaligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Badai-Tugay qo'riqxonasi Amudaryo deltasida tugay ekotizimlarini saqlab qolish orqali biologik xilma-xillikni ta'minlash bilan birga, cho'l muhitida mikroiklimni yumshatish funksiyasini bajaradi. Biroq, bu ekotizim xizmatlarining iqtisodiy qiymati rasmiy statistik ma'lumotlarda aks ettirilmaydi va davlat moliyaviy rejalashtirish jarayonlarida hisobga olinmaydi, bu esa muhofaza qilinadigan hududlarning haqiqiy ahamiyatini kamaytirib ko'rsatadi va ularning rivojlanishiga salbiy ta'sir etadi.

Xalqaro hamkorlik va transmilliy muhofaza dasturlari O'zbekiston muhofaza qilinadigan hududlarining rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Chotqol biosfera rezervati UNESCO MAB (Man and Biosphere) dasturi doirasida faoliyat yuritadi va bu xalqaro miqyosda tan olinishi yangi texnologiyalar, ilmiy bilimlar almashish va xalqaro grantlar jalb qilish imkoniyatlarini ochadi. Markaziy Osiyo mintaqasida transmilliy muhofaza hududlarini tashkil etish bo'yicha perspektivalar mavjud, xususan, O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston chegarasida joylashgan tog' ekotizimlarini bir yaxlit tizim sifatida muhofaza qilish zarurati tobora ortib bormoqda. Jahon tabiatni muhofaza jamg'armasi (WWF), Birlashgan Millatlar Taraqqiyot Dasturi (UNDP) va Osiyo Taraqqiyot Banki (ADB) kabi xalqaro tashkilotlar O'zbekiston muhofaza qilinadigan hududlarining rivojlanishiga moliyaviy va texnik yordam ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, mahalliy sharoitlarga moslashtirilgan milliy boshqaruv modellari ishlab chiqish ham zarur, chunki xalqaro tajribalarni bevosita nusxalash har doim ham samarali natija bermaydi.

XULOSA

O'zbekiston Respublikasidagi alohida muhofaza qilinadigan tabiiy hududlar katta ekologik, ilmiy, ta'limiy va iqtisodiy salohiyatga ega. Bu hududlar noyob biodiversitetni saqlash, iqlim o'zgarishiga moslashish, ekologik turizm va barqaror rivojlanishni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Biroq, ushbu salohiyatdan to'liq foydalanish uchun bir qator tizimli chora-tadbirlar zarur. Moliyaviy resurslarni diversifikatsiya qilish, zamonaviy boshqaruv texnologiyalarini joriy etish, mahalliy aholi bilan hamkorlikni kuchaytirish,

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

ekologik turizmni rivojlantirish va xalqaro hamkorlikni kengaytirish muhofaza qilinadigan hududlarning samaradorligini oshiradi. Davlat, xususiy sektor, ilmiy muassasalar va fuqarolik jamiyati o'rtasida samarali hamkorlik muhofaza qilinadigan hududlarning barqaror rivojlanishi uchun zaruriy shart hisoblanadi. Kelgusida ushbu hududlarning maydoni va muhofaza darajasini oshirish, yangi texnologiyalarni qo'llash va xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish dolzarb vazifalardir. Faqatgina kompleks va uzoq muddatli strategiya asosida O'zbekiston tabiiy merosini saqlab qolish va uni kelajak avlodlarga yetkazish mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Dudley, N. (ed.) (2008). Guidelines for Applying Protected Area Management Categories. IUCN, Gland, Switzerland.
2. O'zbekiston Respublikasi «Qizil Kitobi» II-jild (hayvonot olami) (2009). Toshkent: Chinor ENK.
3. O'zbekiston Respublikasi biologik xilma-xillikni saqlash milliy strategiyasi va harakat rejasi (1998). Toshkent.
4. Chape, S., Harrison, J., Spalding, M., & Lysenko, I. (2005). Measuring the extent and effectiveness of protected areas as an indicator for meeting global biodiversity targets. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 360(1454), 443-455.
5. Stolton, S., & Dudley, N. (2010). Arguments for Protected Areas: Multiple Benefits for Conservation and Use. Earthscan, London.
6. Митропольский, М.Г., Третьяков, Д.И., & Пославская, А.В. (2015). Заповедники и национальные парки Центральной Азии. Алматы: ПРООН.
7. Watson, J.E., Dudley, N., Segan, D.B., & Hockings, M. (2014). The performance and potential of protected areas. *Nature*, 515(7525), 67-73.
8. Eagles, P.F., McCool, S.F., & Haynes, C.D. (2002). Sustainable Tourism in Protected Areas: Guidelines for Planning and Management. IUCN, Gland, Switzerland.
9. Саидов, А.К., & Абдурахманов, Б.М. (2016). Современное состояние и перспективы развития охраняемых природных территорий Узбекистана. *Вестник Национального университета Узбекистана*, 3(2), 156-163.
10. Borrini-Feyerabend, G., Dudley, N., Jaeger, T., Lassen, B., Pathak Broome, N., Phillips, A., & Sandwith, T. (2013). Governance of Protected Areas: From Understanding to Action. IUCN, Gland, Switzerland.